

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич, Смадияров Сыдык Акунович, Токтогулова
Гүлжамал Тыныбековна
КАРА-КЫРГЫЗ АВТОНОМИЯЛУУ ОБЛУСУНУН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ЖАЛАЛ-
АБАД ШААРЫНЫН ОРДУ
Сулайманов Эртабылды Жолдошевич, Смадияров Сыдык Акунович, Токтогулова
Гүлжамал Тыныбековна
МЕСТО ГОРОДА ДЖАЛАЛ-АБАД В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
Sulaimanov Ertabyldy Zholdoshevich, Smadiarov Sydyk Akunovich, Toktogulova Guljamal
Tynybekovna
THE PLACE OF JALAL-ABAD IN THE FORMATION OF KYRGYZ STATEHOOD

УДК. 94. (575.2)

Аннотация. Коомчулукка сунушталып жаткан ушул макалада Жалал-Абаддын бир учурда борбор калаага айлануусу тууралуу сөз болот. Деги эле Жалал-Абад шаарынын тарыхы ушул убакытка чейин толук кандуу жазылбай келет. Ошондуктан илимий макала жазуудагы негизги максат шаарыбызды борбор калаага айландыруу токтотмунун кабыл алынуусу жана анын аткарылбай калуусунун айрым себептерине токтоло кетүү эсептелет. Тарыхый фактылар катары чет өлкөлөрдөгү, борбор калаадагы мамлекеттик архивдик маалыматтар, Жалал-Абад областындагы архивдик маалыматтар, В.Ф. Труновдун 1887-1997-жылдар боюнча берген маалыматтары жана башка тарыхнаамалык жана булакнаамалык материалдар колдонулду. Архивдик изилдөөлөрдүн натыйжасында Жалал-Абад чын эле бир учурда борбор калаа катары токтотмдоштурулгандыгы, борбор калаа болууга болгон негиздемелер бар экендиги, ошол эле мезгилде бир катар тоскоолдуктар, кемчилдиктер жана өнүгүү өбөлгөлөрү тууралуу пикирлер сунушталат. Ошондой эле илимий изилдөөнү ишке ашыруу үчүн илимий иш жазууда колдонулуучу ыкмалар колдонулду. Негизинен бул багытта аздар-көптүр изилденип келген эмгектер топтоштуруп теориялык анализ жүргүзүлдү. Объективдүүлүк принцибин сактоо менен тарыхый анализден өткөрүлдү. Бул шаардын тарыхын тыкыр изилдөө зарылдыгы келечектин милдети экендиги макаланын жыйынтыгы катары баса белгиленди.

Негизги сөздөр. борбор, шаар, токтотм, калаа, администрация, интеллигенция, мамлекеттик ишмерлер, саясат, мамлекет, легенда.

Аннотация. В данной работе анализируются исторические предпосылки и факторы, способствовавшие формированию города Джалал-Абада в качестве столицы. История города Джалал-Абада до сих пор не получила всестороннего историографического освящения. В настоящей работе рассматриваются исторические, экономические и политические предпосылки, которые могли бы способствовать трансформации нашего города в столицу, а также ограничения, препятствующие достижению данной цели. В качестве исторических фактов использованы данные Государственного архива за рубежом и в столице, архивные данные в Джалал-Абадской области, данные В.Ф. Трунова за 1887-1997 годы и другие историко-источниковые материалы. В результате архивных исследований предлагаются мнения о том, действительно ли Джалал-Абад в какой-то момент перестал быть столицей, обоснования для того, чтобы стать столицей, а также ряд препятствий, недостатков и предпосылок для развития в тот же период. В ходе исследования были применены такие методы, как анализ исторических документов, статистический анализ данных переписи населения и социологические опросы местных жителей, используемые при написании научных работ. В основном в этом направлении сосредоточены более или менее изученные работы, проведен теоретический анализ. Исторический анализ проводился с соблюдением принципа объективности. В заключение статьи было подчеркнуто, что необходимость тщательного изучения истории этого города является задачей будущего.

Ключевые понятия. столица, город, постановление, город, администрация, интеллигенция, государственные деятели, политика, государства, легенда.

Abstract. *This paper analyses the historical prerequisites and factors that contributed to the formation of the city of Jalalabad as the capital. The history of the city of Jalalabad has not yet received a comprehensive historiographical treatment. This paper examines the historical, economic and political prerequisites that could have contributed to the transformation of our city into a capital city, as well as the constraints that prevented the achievement of this goal. As historical facts, data from the State Archive abroad and in the capital, archival data in Jalal-Abad region, V.F. Trunov's data for 1887-1997 and other historical and source materials are used. As a result of the archival research, opinions are offered on whether Jalal-Abad really ceased to be the capital at some point, the justifications for becoming the capital, and a number of obstacles, shortcomings and prerequisites for development in the same period. In the course of the research, methods such as historical document analysis, statistical analysis of census data and sociological surveys of local residents used in writing research papers were applied. Basically, more or less studied works are concentrated in this direction, theoretical analyses were carried out. The historical analysis was conducted in compliance with the principle of objectivity. At the end of the article it was emphasised that the need for a thorough study of the history of this city is a task for the future.*

Key words. capital, city, ordinance, city, administration, intellectuals, statesmen, politics, mamleket, legend.

Киришүү. Кыргызстандын эгемен өлкөгө айлануусу Ата Мекендик тарыхты тактоого кенен шарт жаратты. Анын алкагында тарых беттеринен өз ордун таппай карт тарых барактарында катылып жаткан шаарлардын, тарыхый инсандардын, тарыхый жараяндардын, окуялардын, жалпы өлкөбүздүн тарыхы жаңыча илимий өңүттө жазылды. Жалал-Абад шаары да уникалдуу шаарлардын катарын толуктагандыктан, анын тарыхын жазууну колго алуу зарылдыгы келип чыгууда. Тарых беттериндеги жана жергиликтүү жашоочулардын маалыматтарына ылайык, Жалал-Абад дарылык касети бар булактарга бай, жаратылышынын кооздугу менен суктандырган өзгөчө чөлкөм. Расмий маалыматтарда бул аймакта XIX кылымдын башында Кокон хандыгынын чептери орнотулгандыгы айтылып келет [1]. Башка бир булактардан маалым болгондой түпкүлүктүү эл мал чарбачылык, дыйканчылык, багбанчылык жана кол өнөрчүлүк менен алектенишип, мезгилдин алга жылышы менен калктын саны жогорулап, Фергана облусунун экономикасына жана социалдык-маданий жашоосуна таасир этүүчү ири кыштак катары XIX кылымдан белгилүү боло баштагандыгы [2] айтылат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Бул макаланы илимий чөйрөгө сунуштоодогу негизги максатыбыз кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү Жалал-Абад шаарынын ордун изилдөө болуп саналат. Бул изилдөөнүн негизги материалдары болуп, Жалал-Абад тарыхын камтыган эмгектерди, архивдик маалыматтарды, ошол мезгилди изилдөөгө алган авторлордун эмгектерин, илимий тарыхый адабияттарды, интернет сайттарынан алынган маалыматтарды белгилей кетүүгө болот. Тарых багытындагы илимий изилдөө тарыхый объективдүүлүк принцибине негизденээри белгилүү, анткени, чыныгы илимий методологиянын объективдүү принциптерге таянган учурда гана тарыхый жараян туура изилденет. Изилдөөдө тарыхнаамалык, булакнаамалык, архивдик материалдарды конкреттештирүү, анализдөө, сынчыл ой-жүгүртүү, тарыхыйлуулук, туура талдоо, рационализм, герменевтика, диалектика усулдары пайдаланылды. Ошондой эле адабияттарды топтоштуруунун алкагында жалпы теориялык анализ жүргүзүлдү.

Тыянактар жана талкуулар. Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун 100 жылдык мааракеси жакындаган сайын анын реалдуу тарыхын толуктай турган маалыматтар изилденип, илимий иштер колго алынууда. Ушул сыяктуу изилдөө иштеринин алкагында биз тарабынан Жалал-Абаддагы, Бишкектеги, Өзбекстандагы мамлекеттик жана саясий документациялар архивдери изилденип, Жалал-Абад шаарынын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү орду тууралуу тарыхый талдоолорду аздыр-көптүр анализденип, илимий макала катары жарыкка чыгуу алдында турат. Бул макалада кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү Жалал-Абад шаарынын орду тууралуу маселе көтөрүлүп, Жалал-Абаддын шаар статусун алуусу, шаардын өнүгүүсү, өзгөчөлүктөрү тууралуу тарыхый-архивдик маалыматтар сунушталмакчы.

Орусиянын ФГУ РГИАнин директору А.Р.Соколов тарабынан тастыкталган архивдик фактыларда Жалал-Абаддын негизделүү датасы тууралуу мындай маалымат кездешет: “В Российском международном архиве в фонде Горного Департамента Министерство торговли и

промышленности (ф.37) хранится дело “Выписка из журнала Совета Туркестанского губернатора о мерах для устройства Хазрет-Аюбах минеральных источников Ферганской области” за 1914-1915гг. В дело имеется Журнал Туркестанского генерал-губернатора от 6 февраля 1914 г за №2 и котором говорится: “Означенные источники известны местному назначению с незапамятных времен, русские же узнали о них в 1877г. когда Андижанский уездный врач Мездриков составил первое описание их”. В фонде Управления данного (?) врачебного инспектора Министерство внутренних дел за 1916 г. по справке предоставленной и управление главного врачебного инспектора говорится, что Хазрет-Аюбские (Джалел-Абадские) источники находится в Туркестанском крае к Ферганской области и Андижанском уезде, в Ханабадской волости в селениях Джелал-Абад и Аюб, на западном склон Кугартских (Кугарийских) гор, обращенном в долину речки Кугарт-Сая и настоящем названии Аюб-Тау” [3]. Бул архивдик фактыдан белгилүү болгондой, бул маалымат Орусия архивинде сакталган жана Жалал-Абаддын шаар статусун алуусунун дагы бир кошумча далили десек болот. Ошондой эле белгилүү тарыхчы Т.Кененсариевдин пикирине ылайык: ““Жалал-Абад” кантону географиялык жактан Кыргызстандын ортосунда жайгашкандыгы, атүгүл, кээ бир көрсөткүчтөргө байланыштуу шаарды өлкөнүн байтактысы деп атоо сунушу киргизилгендиги” [8, 3-46] да шаарыбыздын тарыхындагы урунттуу учурлардын бири.

Алгач, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун советтик мезгилдеги этаптарына токтолсок, 1922-жылы 30-декабрда Советтердин Бүткүл Россиялык I съезди РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье Федерациясын бириктирип, Советтик Социалисттик Республикалар Союзун (СССР) жарыялаган. 1924-жылы 31-январда Советтердин II съезди СССРдин биринчи Конституциясын бекиткен. Федерациялык негизде бирдиктүү союздук мамлекеттин түзүлүшү улуттук мамлекеттик бирикмелердин пайда болушун тездеткен. Түркстан АССРинин Советтеринин XII съездине (1924-ж. январь) барган кыргыз делегаттары кыргыз эли “белгисиз” бойдон калып жаткандыгын, анын натыйжасында, *биринчиден*, кыргыздар жашаган аймактарда саясий жана социалдык-экономикалык иш чаралар жүргүзүлбөй жаткандыгын, областтык эмес, атүгүл уездик башкаруу аппаратын түзүүдө улуттук өзгөчөлүктөр эске алынбай аткандыгын, *экинчиден*, кара-кыргыздардын маданиятын көтөрүү азыркыга чейин, партия тарабынан да, совет бийлиги тарабынан да коюлбай келе жаткандыгын, *үчүнчүдөн*, кара-кыргыз эмгекчи массасынын өкүлдөрү партиялык-мамлекеттик иштерге активдүү тартылбай жаткандыгын белгилешип, кыргыздар жашаган аймактардын жаратылыш шартын, кен байлыктарын, чарбалык дараметин мүнөздөп келип, РКП(б)нын БКсынан жана СССРдин БАКынын Улуттар кеңешине төмөнкүдөй талаптар менен кайрылуу жолдошкон: 1. Кара-кыргыз элин башка улуттар (өзбек, түркмөн, тажик, кыргыз-кайсак) сыяктуу эле өз алдынча улут катары таануу; 2. Кара-кыргыз эмгекчилеринин өкүлдөрүн партиялык жана мамлекеттик бийлик органдарына кеңири тартуу; 3. Кара-кыргыз эмгекчилеринин арасында маданий-агартуу иштерин алардын эне тилинде жүргүзүү, айрыкча окуу китептерин чыгаруу үчүн мамлекеттик каражат бөлүү [10, 86-87-бб.]. Мында, Кайрылуунун авторлору улуттук автономияны талап кылбаганы менен, алардын түпкү максаты ошол болгон. Белгилөөчү жагдай, Кайрылуу өз учурунда жасалган, анткени, бул мезгилде Орто Азияда улуттук-мамлекеттик жиктешүүнү ишке ашыруу күн тартибинде турган эле. Ага карабастан, кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгү түзүү жолундагы тоскоолдуктар улана берген. Э.Арабаевдин, А. Сыдыковдун, Ж. Абдрахмановдун, И. Айдарбековдун ж.б. катуу аракетинин натыйжасында гана, апрель айынан баштап кыргыздарга көңүл бурулап, натыйжада кыргыздардын улуттук советтик мамлекети автономиялык область формасында РСФСРдин курамында түзүлөөрү белгилүү болгон.

1924-жылдын сентябрына карата жаңы түзүлө турган мамлекеттердин калкын жана чегараларын тактоо иштери негизинен аяктаган. 860 миң адамдан турган кыргыз эли Түркстан АССРинин Жетисуу, Фергана, Сырдарыя жана Самаркан облустарында жашары аныкталган. Мындан тышкары 210 миңдей кыргыз Памирде, Бухарада, Батыш Кытайда жашаган. РСФСРдин Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети (ББАК) 1924-жылы 14-октябрда Бухара, Хива Республикаларынын, Түркстан АССРинин элдеринин эркине ылайык, Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү тууралуу токтом кабыл алган. Ошентип, революцияга чейин эле бытырап бөлүнгөн кыргыз, өзбек, тажик, түркмөн, казак жана кара калпак жерлери кайрадан бириктирилген. Натыйжада, РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөн. Белгилөөчү жагдай, Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун РСФСРдин

курамында түзүлүшү жөнүндөгү маселе зор кыйынчылык менен чечилген. Алсак, Абдыкерим Сыдыковдун тобуна (Э. Арабаев, И.Айдарбеков, Ж. Абдрахманов, Т. Худайбергенов ж.б.) каршы турган Р. Кудайкуловдун тобу ККАОну Казакстандын (ал кезде Кыргыз АССРи деп аталган) курамында түзүлүшүнө аябай аракет кылышкан. Бирок, алардын ою ишке ашкан эмес. Борбор (Москва) ККАОну РСФСРдин курамында түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бул Кыргыз улуттук мамлекетинин, кыргыз элинин кийинки өнүгүүсү үчүн эң чоң өбөлгө жараткан.

Улуттук мамлекеттүүлүктөргө бөлүнүү менен Орто Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүү укугу кандайдыр бир деңгээлде ишке ашкан. Кара-Кыргыз автономиялуу облусуна мурдагы Туркстан АССРинин Жетисуу облусунун Пишпек, Пржевальск уездери дээрлик бүт бойдон, Фергана областынын Ош уезди толук, Анжиян уездинин 10 болуштугу, Наманган уездинен дагы 10 болуштук, Кокон уездинен 2 болуштук, Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата уездинен 14 болуштук кирген. Ошентип, кылымдар бою чачыранды болуп бөлүнүп келген кыргыз эли облустук автономия формасында болсо да, бирдиктүү улуттук мамлекетке бириктирилген. Кара Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин, Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюштурулган. Алсак, 1924-жылы 18-октябрда РКП(б) БКнын Саясий бюросу Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Убактылуу партиялык бюросун түзгөн. РКП(б) Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 1-катчылыгына Михаил Каменский (Эйдис), 2-катчысы болуп Жусуп Абдрахманов дайындалган [4]. Ошол эле жылдын 21-октябрында РСФСРдин БАКАынын Президиумунун токтому менен курамы 17 адамдан турган ККАОнун чукул чакырылган эң жогорку убактылуу мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы - Революциялык комитет түзүлгөн. Анын төрагалыгына Иманалы Айдарбеков дайындалган[5]

ККАОнун ревкому өзүнүн биринчи жыйынын 1924-жылдын 12-ноябрында өткөрүп, ревкомдун Президиумун шайлаган, ККАОнун административдик-аймактык түзүмүн карап, областты 2 округка (Пишпек жана Жалал-Абад) бөлүү жөнүндө токтом кабыл алган. Бирок уюштуруу иштери учурунда мындай бөлүүнүн туура эмес экендиги байкалып, 13-декабрда ревком областты 4 (Пишпек, Ош, Жалал-Абад, Каракол-Нарын) округка бөлүү чечимин кабыл алган жана алардын ревкомдорун түзгөн. Мына ушул эле жыйынында (12-ноябрь) ревком: “ККАОнун аймагында областтык мекемелерди токтоосуз жайгаштыра ала турган шаардын болбогондугуна байланыштуу, убактылуу аларды Ташкент шаарында жайгаштыруу зарыл деп табылсын” деген токтом кабыл алган [6].

Албетте, башка республиканын аймагынан ККАОну башкаруу бир топ татаалдыктарды жараткан. Андыктан, ошол эле күндөрү, борборду Кыргызстандын аймагына көчүрүү маселеси каралып, борбор катары Жалал-Абад шаары тандалган. Бирок, Жалал-Абад шаарынан ревкомду жана анын бөлүмдөрүн жайгаштыруучу бир да имарат табылбагандыктан, областтык мекемелерди *убактылуу* Пишпекке көчүрүүгө токтолушкан. 25-ноябрда өткөн жыйында, ревком областтык мекемелерди көчүрүү боюнча Убактылуу комиссия түзүп, ал эми 27-ноябрдагы пленардык жыйынында, көчүрүүнү 7-декабрдан кийин гана ишке ашыруу керектиги жөнүндө токтом кабыл алат [7]. Архивдик документтерге таянсак, ККАОнун убактылуу жогорку мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы – ревком, Пишпекке 1924-жылдын 28-декабрында көчүп келген. Бул анын өз милдеттерин аткаруусун олуттуу жеңилдеткен. Ошентип, Пишпек, кийин Фрунзе, азыркы Бишкек шаары Кыргыз мамлекетинин борбору болуп калды. Ал эми, ККАО түзүлгөн алгачкы айлардагы борбор катары тандалган Жалал-Абад шаарын борборго айландыруу маселеси ошол бойдон кайра көтөрүлгөн эмес.

1925-жылдын 27-30-мартында өткөн Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Советтеринин биринчи Учредительдик съездинин отчеттук докладында: “Для удобства управления Кара-Киргизской Автономной областью с одной стороны, и из-за недостатка для Областных учреждений помещений в Джалал-Абаде (который признан ревкомом центром и столицей Кара-Киргизии) с другой - решено было впредь до постройки необходимых зданий все областные учреждения оставить в городе Ташкенте. Однако целый ряд практических неудобств не позволил выполнить этого, и Облревком вместе со своими отделами в конце декабря переехал *временно* в Пишпек” [9] деп Жалал-Абад Кара-Кыргыз автономиялуу областынын байтактысы жана борбору катары революциялык комитет тарабынан тандалгандыгын социалдык тармактардагы маалыматтар да кабарлайт.

Демек, Жалал-Абад шаарынын жаңыдан түзүлгөн улуттук мамлекеттүүлүгүбүздүн байтактысы катары тандалуусу кокустук болгон эмес. Анткени, Жалал-Абад шаары көп тарабынан ордо калаа болууга туура келип, кандайдыр бир деңгээлде жаңыдан түптөлгөн мамлекеттүүлүктүн бекемделишине өз салымын кошо алмак, ошол эле учурда чыгарылган токтомдун тез убакытта аткаруусуз калуусу да бир катар жүйөлүү себептер менен негизделип көрсөтүлгөн.

Жалал-Абад шаары 1924-26-жылдарда округдун, 1926-28-жылдарда кантондун, 1928-жылы Ош округуна бириктирилген. 1938-жылы мартта Ош округунан бөлүнүп, Жалал-Абад округу аталган. 1939-жылы 21-ноябрда өз алдынча облус болуп уюшулган, 1959-жылы 27-январда жоюлуп, Ош облусуна кошулган. 1990-жылдын 14-декабрында кайрадан облустун борбору катары белгилүү. Социалдык тармактардагы маалыматтарга ылайык: “Жалал-Абад Фергана өрөөнүнүн бир бөлүгүн түзгөн Көгарт өрөөнүнүн түзөң түштүк-чыгыш чет-жакасында, Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш тармагы болгон Айып-Тоонун этегинде, деңиз деңгээлинен 755 мден (түштүк бөлүгүндө) 800 мге чейинки (түндүк бөлүгүндө) бийиктикте жайгашкандыгы белгилүү.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндө жана өнүгүшүндө Жалал-Абад шаарынын орду бар. Жогорудагы маалыматтардан белгилүү болгондой ал алгачкы Кыргыз улуттук мамлекети түзүлгөндө (ККАО, 1924ж.) борбор катары тандалган. Ушул фактынын өзү эле анын мамлекеттүүлүгүбүздүн тарыхындагы саясий, экономикалык ордун көрсөтүп турат. Бирок, объективдүү жана субъективдүү себептерге байланыштуу Жалал-Абад иш жүзүндө борбор калаага айланбай калды. Ошентсе да, шаарыбыз мамлекеттүүлүгүбүздүн кийинки тарыхый өнүгүү жолунда өлкөбүздүн саясий-экономикалык, социомаданий маселелеринин чечилишине чоң салым кошту жана кошуп келүүдө. Азыркы күндө Жалал-Абад шаары өнөр жайлуу аймактын борбору болуу менен билимдин, илимдин, маданияттын ордосуна айлана алды жана Кыргызстандын байтактысы болууга толук мүмкүнчүлүгү бар.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Карта Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств и части Русского Туркестана. Дата обращения: 20 октября 2018. Архивировано 6-июня 2013 года.
2. <https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%96%>.
3. РГИА ф.37, оп.77, д.954 или ф.1298, оп.1, д.2878
4. <https://tyup.net/page/kyrgyz-mamleketinin-negizdelishi-zhana-onugushu>
5. Смадияров С. Становление и развитие государственного аппарата Кыргызской Республики в период ее автономии (1924-1936гг.). – Ош, 2001. – С.14-15.
6. КРнын БМАсы ф.20, оп.1, иш кагазы-3. 1-2-бб.
7. КР БМА, ф.20.оп1, 114- иш кагазы, 10-11-бб.
8. К.Ж.Усенов, Г.Т.Токтогулова. Жалал-Абад - билим башаты. Жалал-Абад. -2018, 3-4-б.
9. facebook_1727796375168_7246903247556161990.jpg
10. Введение в историю Кыргызской государственности. – Б., 1994. – С.86-87.